

Voorwoord door
prof. dr. Carl Gustav Jung

bij:

Richard Wilhelm - I Tjing, het boek der veranderingen

Uitg. Ankh-Hermes bv. – Deventer - ISBN 90202 47859

Aangezien ik geen sinoloog ben, moet een voorwoord voor het Boek der Veranderingen van mijn hand getuigenis afleggen van mijn persoonlijke ervaring met dit groot en merkwaardig werk. Het geeft mij tevens een welkome gelegenheid, nog eens een welverdiende hulde te brengen aan de nagedachtenis van wijlen mijn vriend, Richard Wilhelm.¹

Hij zelf was zich ten volle bewust van de culturele betekenis van zijn vertaling van de I Tjing, een in het Westen ongeëvenaarde vertaling.

Als de betekenis van het Boek der Veranderingen gemakkelijk te vatten was, zou dit werk geen voorwoord nodig hebben. Dit is echter geenszins het geval, want er is zoveel duisters in, dat sommige Westerse geleerden de neiging vertoonden om het boek als een verzameling 'toverformules' te beschouwen, die òf te diepzinnig waren voor het menselijk intellect, òf in het geheel geen betekenis hadden.

Legge's vertaling van de I Tjing, tot dusverre de enige in het Engels verschenen vertaling, heeft er weinig toe bijgedragen het werk toegankelijk te maken voor de Westerse geest. Wilhelm daarentegen heeft alles in het werk gesteld om ons de symboliek van de tekst begrijpelijk te maken. Hij kon dit doen, omdat hijzelf was onderricht in de filosofie en het gebruik van de I Tjing door de eerbiedwaardige wijze Lau Nai Siuan. Bovendien had hij gedurende talrijke jaren de merkwaardige orakel-techniek in praktijk gebracht. Dit stelde hem in staat in zijn versie van de I Tjing de levende zin van de tekst veel beter naar voren te brengen dan iemand die uitsluitend was toegerust met de academische kennis van de Chinese filosofie, dit had vermogen te doen.

Ik ben Wilhelm tot grote dank verplicht, niet alleen voor het licht dat hij op het ingewikkelde probleem van de I Tjing heeft doen vallen, doch vooral ook voor het inzicht dat hij mij heeft gegeven in de praktische toepassing ervan. Gedurende meer dan dertig jaar heb ik mij nu al bezig gehouden met deze orakeltechniek, of methode om het onbewuste te verkennen die mij ongemeen belangrijk voorkwam. Ik was reeds vrij vertrouwd met de I Tjing toen ik Wilhelm in het begin der twintiger jaren voor de eerste maal ontmoette; hij bevestigde mij wat ik al jaren wist, en leerde mij nog vele andere dingen.

¹ Richard Wilhelm werd geboren in Stuttgart in 1873. Tussen 1899 en 1920 was hij Evangelisch-Theologisch missionaris in China. Hij vertaalde niet alleen de I Tjing maar ook enkele andere Chinese Klassieken. Tussen 1920 en 1930 hield Wilhelm in Duitsland een reeks lezingen, waarbij hij de Zwitserse psychiater Carl Gustav Jung ontmoette; deze raakte gefascineerd door het boek. Na Wilhelm's overlijden in 1930, werd Jung verzocht het voorwoord te schrijven bij Wilhelm's vertaling van de I Tjing voor de Engelse uitgave die in 1949 verschijnt. In 1953 verschijnt de eerste Nederlandse vertaling bij L.J. Veen, later bij Uitg. Ankh-Hermes

- wetenschap -

Ik ken geen Chinees en ben nooit in China geweest. Ik kan mijn lezers verzekeren dat het in het geheel niet gemakkelijk is, het juiste inzicht te krijgen in dit monument van de Chinese gedachtenwereld die zo volslagen verschilt van onze denkwijze.

Om te kunnen begrijpen waar het bij zulk een boek om gaat, is het beslist noodzakelijk bepaalde vooroordelen van de Westerse geest overboord te gooien. Het is merkwaardig dat zulk een begaafd en intelligent volk als de Chinezen nooit een, wat wij noemen 'wetenschap' heeft ontwikkeld. Onze wetenschap evenwel is gebaseerd op het causaliteits-principe en causaliteit wordt beschouwd als een axiomatische waarheid.

Een geheel andere zienswijze begint zich echter reeds baan te breken. Wat Kant's *Kritik der reinen vernunft* niet vermocht te doen, is door de moderne natuurkunde tot stand gebracht. Het axioma van de causaliteit begint te wankelen op zijn grondvesten: wij weten thans dat wat wij natuurwetten noemen slechts statistische waarheden zijn die derhalve noodzakelijkerwijze ruimte openlaten voor uitzonderingen. Wij hebben niet voldoende rekening gehouden met de omstandigheid dat we het laboratorium met zijn insnijdende restricties nodig hebben om de onveranderlijke geldigheid van een natuurwet te demonstreren.

Wanneer wij de dingen aan de natuur overlaten, zien we een geheel ander beeld: elk proces wordt geheel of gedeeltelijk doorkruist door het toeval, zodat het onder natuurlijke omstandigheden bijna een uitzondering is, wanneer de gebeurtenissen zich in volkomen overeenstemming met de speciale wetten voltrekken.

- causaliteit en empirie -

De Chinese mentaliteit zoals ik deze aan het werk zie in de I Tjing, schijnt zich echter uitsluitend bezig te houden met het toevals-aspect der gebeurtenissen. Wat wij toeval noemen, schijnt de bijzondere belangstelling op te wekken van deze merkwaardige geest terwijl er aan wat wij als causaliteit vereren, bijna geen aandacht wordt geschonken. Wij moeten toegeven dat er iets te zeggen valt voor de enorme betekenis van het toeval. Een onberekenbare hoeveelheid menselijke energie is gericht op het bestrijden en beperken van het nadeel of het gevaar dat door het toeval wordt vertegenwoordigd.

Theoretische beschouwingen over oorzaak en gevolg lijken dikwijls bleek en stoffig in vergelijking met het praktische resultaat van het toeval. Het is goed en wel te zeggen dat het kwartskristal een hexagonaal prisma is. Het is volkomen waar, zolang men een ideaal kristal op het oog heeft. Maar in de natuur vindt men geen twee kristallen die volkomen gelijk aan elkaar zijn, hoewel ze allen onmiskenbaar hexagonaal zijn. Hun reële vorm nu, schijnt de Chinese geleerde meer te interesseren dan de ideële. Het mengelmoes van natuurwetten dat samen de empirische realiteit vormt, heeft meer betekenis voor hem dan een causale verklaring van gebeurtenissen die bovendien als regel nauwkeurig van elkaar gescheiden dienen te worden, wil men ze op de juiste wijze kunnen waarderen.

De wijze waarop de I Tjing geneigd is de realiteit onder ogen te zien, schijnt niet veel op te hebben met onze causalistische procedures. Het ogenblik dat momenteel onder observatie staat, is volgens het oude Chinese standpunt meer een toevallige constellatie dan een scherp omlijnd resultaat van een causaal samenhangende keten van gebeurtenissen. De belangstelling schijnt uit te gaan naar de configuratie, die op het moment van de observatie door toevallige gebeurtenissen wordt gevormd, en niet naar al de hypothetische redenen die ogenschijnlijk die samenloop verklaren. Terwijl de Westerse mentaliteit zorgvuldig schift, afweegt, uitkiest, classificeert, isoleert, omvat het Chinese beeld van het moment elke bijzonderheid, tot in het kleinste, absurdste detail, daar al deze ingrediënten tezamen het geobserveerde moment vormen.

- weergave van het moment -

Zo komt het dat wanneer we de drie munten opgooien, of de negenenveertig duizendbladstelen doortellen, deze toevalsdetails deel uit zullen maken van het beeld op het moment van de observatie - een deel, dat ons onbelangrijk schijnt, doch in Chinese ogen van het grootste belang is. Bij ons zou de bewering dat wat er ook op een gegeven ogenblik gebeurt, onvermijdelijk de aan dit moment eigen hoedanigheid bezit, een banale en bijna zinloze opmerking zijn (oppervlakkig beschouwd tenminste).

Dit is geen abstractie maar een bij uitstek praktische argumentatie. Er zijn bepaalde experts die alleen uit het uiterlijk, de smaak en het gedrag van een wijn weten af te leiden waar hij vandaan komt en van welke jaargang hij is. Er zijn antiquairs die met een bijna angstwekkende nauwkeurigheid de naam, de plaats van herkomst en de maker van een 'object d'art' of een meubelstuk weten te noemen door er alleen maar naar te kijken. Er zijn zelfs astrologen die u kunnen vertellen, zonder enige voorafgaande kennis omtrent uw geboorte, hoe de positie van de zon en van de maan was en welk teken van de dierenriem boven de horizon verrees op het moment van uw geboorte.

Dergelijke feiten in aanmerking nemende moet men wel toegeven dat momenten langdurige sporen kunnen achterlaten.

Met andere woorden: wie ook de uitvinder geweest mag zijn van de I Tjing, hij was ervan overtuigd dat het hexagram dat op een gegeven moment werd gevormd, hiermee niet alleen in tijd, maar ook in hoedanigheid samenviel. Voor hem was het hexagram de weergave van het moment waarin het geworpen werd - meer nog dan de wijzers van de klok of een kalenderdatum dit kon zijn - in zoverre men het hexagram beschouwde als de indicator van de essentiële situatie zoals deze was op het moment dat het ontstond.

Deze opvatting hangt samen met een bepaald merkwaardig principe dat ik *synchroniciteit* genoemd heb, een begrip dat een standpunt formuleert dat lijnrecht het tegenovergestelde is van dat van de causaliteit. Aangezien dit laatste alleen een statistische waarheid is en geen absolute, is het een soort werkhypothese hoe de gebeurtenissen uit elkaar voortkomen, terwijl de synchroniciteit de coincidentie van gebeurtenissen in tijd en ruimte niet als louter toeval beschouwt doch er een diepere betekenis aan toekent: namelijk deze dat er een bijzondere onderlinge samenhang bestaat, zowel tussen de objectieve gebeurtenissen onder elkaar als tussen deze en de subjectieve (psychische) situaties van de waarnemer of de waarnemers.

- synchroniciteit: samenvallen in de tijd -

De oude Chinese mentaliteit beschouwt de kosmos op een wijze die men zou kunnen vergelijken met die van de moderne natuurkundige die niet kan ontkennen dat zijn model van de wereld een gedecideerd psychofysische structuur is. De microfysische uitslag sluit evenzeer de waarnemer in, als de realiteit die aan de I Tjing ten grondslag ligt, de subjectieve (d.w.z. psychische) situaties in de totaliteit van de onderhavige situatie betreft. Zoals de causaliteit de opeenvolging der gebeurtenissen verklaart, zo verklaart de synchroniciteit voor de Chinese mentaliteit het samenvallen der gebeurtenissen.

Het causale gezichtspunt vertelt ons een dramatisch verhaal, hoe D in de wereld kwam: het stamde af van C, dat vóór D bestond, en C had op zijn beurt een vader, B, enz.

Het synchronistisch gezichtspunt daarentegen tracht een even zinvol beeld te geven van coincidentie. Hoe komt het, dat A',B',C',D', alle op hetzelfde moment en op de zelfde plaats in verschijning treden? Dit komt in de eerste plaats doordat de fysieke gebeurtenissen A' en B' van dezelfde hoedanigheid zijn als de psychische gebeurtenissen C' en D', en verder omdat ze alle exponenten zijn van één en dezelfde situatie. Die situatie wordt verondersteld een leesbaar of begrijpelijk beeld te zijn.

- alles wat gebeurt hoort bij dit ene moment -

Nu zijn de vierenzestig hexagrammen van de I Tjing het instrument waardoor de betekenis van vierenzestig verschillende, en tegelijk typische situaties kunnen worden bepaald. Deze interpretaties zijn equivalent aan causale verklaringen. Causaal verband is statistisch noodzakelijk en kan dus worden onderworpen aan een experiment. Daar een situatie echter uniek is en niet herhaald kan worden, lijkt het onder normale omstandigheden onmogelijk met synchroniciteit te experimenteren.

In de I Tjing is het enige criterium voor de geldigheid van deze laatste hypothese gelegen in de opinie van de waarnemer dat de tekst van het hexagram zijn psychische situatie werkelijk getrouw weergeeft. Men neemt aan dat de val van de munten of de verdeling van het bundeltje duizendbladstelen juist zo uitvalt als in een gegeven 'situatie' noodzakelijk het geval moet zijn, aangezien het evenals alles, wat op dat moment gebeurt er toe behoort als een onmisbaar deel van het beeld. Als men een handvol lucifers op de grond gooit, vormen ze de voor dat moment karakteristieke tekening. Maar zulk een voor de hand liggende waarheid als deze, openbaart zijn zinvolle betekenis eerst, wanneer het mogelijk is de tekening te lezen en de interpretatie ervan te controleren, enerzijds door de bekendheid van de waarnemer met subjectieve en de objectieve situatie, anderzijds door de bevestiging ervan door de erop volgende gebeurtenissen. Het ligt voor de hand dat een kritische geest die gewend is aan experimenteel onderzoek der feiten of aan feitelijke bewijzen, voor een dergelijk procédé weinig zal voelen. Maar voor iemand die de wereld graag eens uit dezelfde gezichtshoek wil bekijken als het oude China zal in de I Tjing wellicht iets aantrekkelijks hebben.

- experiment: een vraag -

De boven uiteengezette argumentatie is natuurlijk nooit opgekomen in een Chinees brein. Verre van dat: volgens de oude traditie zijn het 'geestelijke krachten' die op mysterieuze wijze hun invloed doen gelden, en aldus bewerken dat de duizenbladstelen een zinvol antwoord geven. Deze krachten vormen als het ware de levende ziel van het boek. Waar dit laatste dus een soort van bezielde wezen is, kan men volgens de traditie ook vragen stellen aan de I Tjing en mag men verwachten een verstandig antwoord te krijgen. Zo kwam de gedachte bij mij op dat het voor de oningewijde lezer wellicht interessant zou zijn de I Tjing aan het werk te zien. Voor dat doel maakte ik een experiment, strikt in overeenstemming met de Chinese opvatting: ik personifieerde het boek in zekere zin en vroeg zijn oordeel over zijn actuele situatie, d.w.z. over mijn voornemen het te introduceren in de Westerse wereld. Hoewel dit procédé volkomen past in de geestelijke sfeer van de Taoïstische filosofie, komt het ons buitengewoon vreemd voor. Ik moet echter eerlijk bekennen dat ook de vreemdste waanvoorstellingen van krankzinnigen of de sterkste staaltjes van primitief bijgeloof mij nooit aanstoot hebben gegeven. Ik heb altijd getracht, onbevooroordeeld en nieuwsgierig te blijven - *rerum novarum cupidus* (Ik houd van nieuwe dingen).

Waarom zou ik geen dialoog wagen met een oud boek dat voorgeeft bezielde te zijn? Daar kan geen kwaad bij zijn en zo krijgt de lezer de gelegenheid een psychologisch procédé gade te slaan dat in vele duizenden jaren van Chinese beschaving oneindige malen werd toegepast en dat voor een Confucius en een Lau-tse zowel de opperste geestelijke autoriteit als een filosofisch raadsel beduidde. Ik maakte gebruik van de munten-methode, en het antwoord, dat ik kreeg, was het **hexagram 50 - Ting, de Spijspot**.

- "Kan ik het boek introduceren in de westerse wereld?" -

In overeenstemming met de wijze waarop mijn vraag was geformuleerd, moet de tekst van het hexagram worden beschouwd alsof de I Tjing zelf de sprekende persoon was. Het beschrijft zichzelf dus als een spijspot, dat wil zeggen als een ritueel vat dat gekookte spijzen

bevat. Die spijzen moeten hier worden verstaan als geestelijk voedsel. Wilhelm zegt hierover:

'De ting is een gebruiksvoorwerp, dat tot een verfijnde beschaving behoort, en suggereert dus de verzorging en voeding van bekwame mannen, hetgeen ten goede komt aan het welzijn van de staat... Wij zien hier hoe de beschaving zijn hoogtepunt bereikt in de religie. De ting dient tot aanbieden van het offer aan God... De opperste openbaring van God komt tot ons door profeten en heiligen. Hen te vereren is de ware godsverering. De wil van God, zoals die door hen wordt geopenbaard, dient in nederigheid te worden aanvaard.'

Overeenkomstig onze hypothese moeten we daaruit concluderen dat de I Tjing hier getuigenis over zichzelf aflegt.

Als één of meerdere lijnen van een hexagram de waarde van zes of negen hebben, betekent dit dat hierop speciaal de nadruk wordt gelegd en dat ze dus van belang zijn voor de interpretatie. In mijn hexagram hebben de 'geestelijke krachten' de nadruk gelegd op de negens van de lijnen op de tweede en de derde plaats. De tekst luidt:

**Negen op de tweede plaats betekent:
In de spijspot is voedsel.
Mijn kameraden zijn jaloers,
Maar ze kunnen mij niets doen. Heil!**

De I Tjing zegt dus van zichzelf: 'Ik bevat (geestelijk) voedsel.' Aangezien het bezit van iets groots altijd afgunst wekt, maakt het koor van jaloersers deel uit van de schildering. De jaloersers willen de I Tjing beroven van zijn groot bezit, dat wil zeggen: ze trachten hem zijn betekenis te ontnemen of zijn betekenis te vernietigen. Maar vijandschap kan hem niet schaden. De rijkdom van zijn betekenis is verzekerd; ofwel: hij is overtuigd van zijn positieve prestaties die niemand te niet kan doen. De tekst vervolgt:

**Negen op de derde plaats betekent:
Het handvat van de spijspot is veranderd.
Men wordt belemmerd in zijn handelingen.
Het vet van de fazant wordt niet gegeten.
Als eerst de regen maar valt, dan verdwijnt het berouw.
Eindelijk komt heil.**

Het handvat – steel, greep (in het Duits Griff) - is het deel waarbij de spijspot kan worden aangevat of gegrepen (gegriffen). Het betekent dus het begrip (Begriff) dat men van de I Tjing heeft (de spijspot, ting). In de loop der tijden is dit begrip klaarblijkelijk veranderd zodat wij de I Tjing niet langer kunnen begrijpen (begreifen). Daardoor 'wordt men belemmerd in zijn handelingen'. Wij worden niet langer gesteund door de wijze raad en het diepe inzicht van het orakel; daardoor vinden wij niet langer de weg door het doolhof van het noodlot en door de duistere impulsen van onze eigen natuur. Het vet van de fazant, het beste en rijkste deel van een goede schotel, wordt niet langer gegeten. Doch wanneer de dorstige aarde eindelijk weer regen ontvangt, dat wil zeggen wanneer deze toestand van gebrek is overwonnen, dan verdwijnt 'berouw' dat wil zeggen de spijt over de verloren wijsheid en dan komt het lang verbeide heil.

Wilhelm tekent hierbij aan:

'Hier wordt een man getekend, die zich in een tijd van hoge cultuur op een plaats bevindt, waar hij door niemand wordt opgemerkt en gewaardeerd. Dat is voor zijn werken een grote belemmering.'

De I Tjing beklagt zich als het ware, dat zijn voortreffelijke hoedanigheden niet worden er-

kend en dus braak liggen. Hij troost zichzelf met de hoop dat hij nu op het punt staat grotere bekendheid te verwerven.

Het antwoord dat in deze beide op de voorgrond tredende lijnen wordt gegeven op de vraag die ik aan de I Tjing stelde, vereist geen uitzonderlijk subtiële interpretatie, geen kunstgrepen, geen buitengewone kennis; iedereen met een klein beetje gezond verstand kan de betekenis van het antwoord begrijpen. Het is het antwoord van iemand die zich van zijn gezag bewust is doch wiens waarde niet algemeen erkend wordt, zelfs niet in ruimere kring bekend is.

Het antwoordende subject heeft een interessante mening over zichzelf: het beschouwt zich als een gewijd vat waarin offers aan de Goden worden gebracht, rituele spijzen voor hun voeding.

Het ziet zichzelf als een religieus gebruiksvoorwerp dat ertoe dient de onbewuste elementen of krachten ('geestelijke krachten') die als Goden zijn geprojecteerd, van geestelijk voedsel te voorzien - met andere woorden: aan deze krachten de aandacht te besteden die ze nodig hebben om in het leven van het individu hun rol te spelen. Dit is inderdaad de oorspronkelijke betekenis van het woord religio - van religere: een zorgvuldig observeren en eerbiedigen van het numineuze.

- **de I Tjing als raadgever** -

De methode van de I Tjing houdt inderdaad rekening met de verborgen individuele hoedanigheden van dingen en mensen, alsook met 's mensen onderbewuste persoonlijkheid. Ik heb de I Tjing geraadpleegd zoals men een persoon raadpleegt die men aan zijn vrienden wil voorstellen: men vraagt hem of hem dit al dan niet aangenaam zal zijn.

Als antwoord vertelt de I Tjing mij van zijn religieuze betekenis, van de omstandigheid dat hij op het ogenblik onbekend is en verkeerd beoordeeld wordt, van zijn hoop weer een eervolle plaats te zullen bekleden - dit laatste klaarblijkelijk met een zijdelingse blik op mijn vooralsnog ongeschreven voorwoord, en bovenal op de Engelse vertaling. Dit lijkt een volkomen begrijpelijke reactie zoals men ook van een menselijk wezen zou kunnen verwachten die zich in dezelfde situatie bevond.

Maar hoe kwam deze reactie tot stand? Doordat ik drie kleine muntjes in de lucht gooide en ze liet vallen, rollen en tot rust komen, kruis of munt, zoals het toeval wilde. Dit zonderlinge feit dat er een zinvolle reactie te voorschijn komt uit een techniek die van het begin af aan loos schijnt te zijn, is de grote prestatie van de I Tjing. Het voorbeeld dat ik zojuist gaf, staat niet alleen; zinvolle antwoorden zijn regel. Westerse sinologen en eminente Chinese geleerden hebben mij verzekerd dat de I Tjing een verzameling is van in onbruik geraakte 'toverformules'. In de loop van deze gedachtenwisselingen gaf mijn gesprekspartner soms toe dat hij het orakel had geraadpleegd door tussenkomst van een waarzegger, gewoonlijk een Taoïstisch priester. Dit zou natuurlijk 'alleen maar nonsens' kunnen zijn. Maar merkwaardig genoeg kwam het het ontvangen antwoord blijkbaar opmerkelijk goed overeen met de psychologische blinde vlek van de vrager.

- **de meester spreekt slechts één keer** -

Ik ben het met de Westerse mentaliteit eens dat er talloze andere antwoorden op mijn vraag mogelijk waren geweest en ik wil zeker niet beweren dat een ander antwoord niet even veelzeggend had kunnen zijn. Doch dit antwoord was het eerste en het enige dat ik ontving; wij weten niets van andere mogelijke antwoorden af. Dit beviel me en het voldeed me. Het zou tactloos geweest zijn dezelfde vraag een tweede keer te stellen, dus liet ik dat na: 'De meester spreekt slechts één keer' (hexagram 4 - De Jeugdwaasheid).

Ik voel niets voor de zwaarwichtige pedagogische benaderingspogingen die met alle geweld irrationele fenomenen in een vooropgezet rationeel schema willen wringen. Dingen als dit antwoord moet men werkelijk laten zoals ze waren toen ze voor het eerst zichtbaar werden want alleen dan kunnen we weten wat de natuur doet wanneer ze aan zichzelf wordt overgelaten, ongestoord door de bemoeizucht der mensen. Om het leven te bestuderen moet men niet naar lijken kijken. Bovendien is een herhaling van het experiment onmogelijk om de eenvoudige reden dat de oorspronkelijke situatie niet gereconstrueerd kan worden. Daarom is er in elk geval alleen een eerste en één enkel antwoord.

Om op het hexagram zelf terug te komen. Er is niets vreemds in dat de andere, niet bewegelijke lijnen (in dit geval de 1e, 4e, 5e en 6e) van een hexagram reliëf geven aan het thema dat door de bewegende lijnen (hier de 2e en de 3e) naar voren wordt gebracht. De onderste lijn van het hexagram zegt:

**Een spijspot met omgekeerde poten.
Bevorderlijk voor de verwijdering van de klonters.
Men neemt een concubine ter wille van haar zoon.
Geen blaam.**

Een omgekeerde spijspot duidt aan dat hij niet gebruikt wordt. De I Tjing is dus als het ware een ongebruikte spijspot. Het omkeren dient om de klonters te verwijderen zoals de lijn zegt. Juist zoals een man een concubine neemt als zijn vrouw hem geen zoon schenkt, doet men een beroep op de I Tjing als men geen andere uitweg ziet. Ondanks de quasi-legale positie van de concubine in China neemt ze in werkelijkheid een vrij inferieure plaats in; zo is ook het magisch procédé van het orakel een uitweg die eigenlijk voor een hoger doel gebruikt zou moeten worden. Geen blaam hoewel het een exceptioneel geval is. De tweede en de derde lijn werden reeds besproken.

**De vierde lijn zegt:
De spijspot heeft zijn poten gebroken.
Het maal van de vorst wordt vermorst
En de gestalte wordt bevestigd.
Onheil!**

Hier is de spijspot in gebruik genomen maar blijkbaar op een zeer onhandige manier; dat wil zeggen dat het orakel is misbruikt of verkeerd uitgelegd. Op deze manier gaat het goddelijke voedsel verloren en men brengt schande over zichzelf. Legge vertaalt als volgt: 'Zijn persoon zal moeten blozen van schaamte.' Misbruik van een offervat als de ting (met andere woorden: de I Tjing) is een grote profanatie, ontheiliging. De I Tjing staat hier blijkbaar op zijn eigen waardigheid als ritueel wijvat, en protesteert tegen een profaan gebruik ervan.

**De vijfde lijn zegt:
De spijspot heeft gele handvatten, gouden draagringen.
Bevorderlijk is standvastigheid.**

Men heeft blijkbaar een nieuw, correct begrip gekregen voor de I Tjing dat wil zeggen dat deze een nieuw handvat (Begriff) heeft gekregen waarbij het aangevat kan worden. Dit handvat is van grote waarde (van goud). En inderdaad is er een nieuwe uitgave in het Engels waardoor het boek weer toegankelijker wordt voor de Westelijke wereld dan het vroeger was.

**De zesde lijn zegt:
De spijspot heeft ringen van jade.
Groot heil!
Niets dat niet bevorderlijk zou zijn.**

Jade onderscheidt zich door schoonheid en zijn zachte glans. Als de draagringsen van jade zijn verhoogt zulks de schoonheid, het aanzien en de waarheid van het hele voorwerp. De I Tjing betoont zich hier niet alleen zeer voldaan maar zelfs buitengewoon optimistisch. Men kan slechts de verdere gebeurtenissen afwachten en intussen tevreden zijn met de aangename conclusie dat de I Tjing de nieuwe uitgave goedkeurt.

- hoe wordt de vraag gesteld? -

Met dit voorbeeld heb ik zo objectief mogelijk aangetoond hoe het orakel in een bepaald geval te werk gaat. Natuurlijk verandert het procédé enigszins al naar de wijze waarop de vraag wordt gesteld. Wanneer iemand zich bijvoorbeeld in een gecompliceerde situatie bevindt zal hij in het orakel misschien zelf als spreker verschijnen. Of wanneer de vraag over de verhouding met een andere persoon gaat zal deze laatste wellicht de spreker zijn.

De identiteit van de spreker hangt echter niet uitsluitend af van de wijze waarop de vraag is geformuleerd aangezien onze relaties met onze medemensen niet altijd door deze laatsten worden bepaald. Zeer vaak hangen deze relaties vrijwel uitsluitend af van onze eigen houdingen, al zijn wij ons hiervan misschien volkomen onbewust. Als wij ons niet bewust zijn van onze eigen rol in een verhouding, wacht ons misschien een grote verrassing; geheel tegen onze verwachting in zijn wij het zelf die in hoofdzaak verantwoordelijk zijn voor de situatie, gelijk de tekst ons soms onmiskenbaar te kennen geeft.

Het kan ook voorkomen dat wij een kwestie te ernstig opnemen en er te veel gewicht aan hechten terwijl het antwoord dat wij van de I Tjing krijgen de aandacht vestigt op een ander onverwacht aspect van de zaak.

Zulke voorbeelden zouden misschien een ogenblik de indruk kunnen wekken dat het orakel misleidend is. Maar men zegt dat Confusius overtuigd was slechts één keer een niet toepasselijk antwoord te hebben gekregen, en wel het hexagram 22 - de Bekoorlijkheid, een bij uitstek esthetisch hexagram. Dit doet denken aan de raad die Socrates eens kreeg van zijn daemon - "Je zou meer muziek moeten maken" - met het gevolg dat Socrates fluit begon te spelen. Waar het gaat om redelijkheid en opvoedkundige houding tegenover het leven, wedijveren Confusius en Socrates om de ereplaats; maar het lijkt niet waarschijnlijk dat één van hen beiden zich moeite gaf om 'zijn kinbaard bekoorlijk te maken' zoals de tweede lijn van dit hexagram adviseert. Ongelukkigerwijs gaan redelijkheid en pedagogiek vaak mank aan een tekort aan charme en gratie en het orakel heeft dus misschien niet eens zo heel ongelijk.

- prognose: het tweede hexagram -

Om nog eens op ons hexagram terug te komen. Hoewel de I Tjing dus niet alleen tevreden schijnt te zijn over de nieuwe uitgave maar zich zelfs zeer optimistisch betoont, zegt zulks nog niets betreffende het effect van dit boek op het publiek dat het bedoelt te bereiken. Aangezien in ons hexagram twee yanglijnen voorkomen die de tendens hebben te veranderen en wel de negens op de tweede en de derde plaats, zijn we in de gelegenheid uit te vinden welke prognose de I Tjing voor zichzelf stelt.

Volgens de oude traditie hebben de lijnen die door een zes of een negen worden aangeduid een zo grote innerlijke spanning dat ze omslaan in hun tegendeel, d.w.z. yang in yin en omgekeerd. Door deze verandering krijgen wij in het onderhavige geval **hexagram 35 - Tjin, de Vooruitgang**.

Het onderwerp van dit hexagram is iemand die om zijn weg omhoog alle mogelijke wisselingen van het fortuin ontmoet en verkeert in dezelfde situatie: hij komt op gelijk de zon en maakt zichzelf bekend maar wordt afgewezen en ontmoet geen vrouwen - hij is 'voortschrijdend, maar in droefheid'. Doch 'men verkrijgt groot geluk van zijn stammoeder'. De psychologie kan ons helpen deze duistere passage te verklaren. In dromen en sprookjes vertegenwoordigt de grootmoeder of stammoeder dikwijls het onbewuste omdat dit bij een man de vrouwelijke component van de psyche bevat. Al wordt de I Tjing dan niet aanvaard door het onbewuste, het onbewuste komt hem tenminste halverwege tegemoet en de I Tjing is nauwer verbonden met het onderbewustzijn dan met de rationele houding van het bewustzijn.

Waar het onderbewuste in dromen vaak door een vrouwelijke figuur wordt gesymboliseerd zou dit hier de verklaring kunnen zijn. De vrouwelijke figuur zou ook de vertaalster kunnen zijn die aan het boek haar moederlijke zorg heeft gegeven, en dit zou de I Tjing licht kunnen beschouwen als een 'groot geluk'. Hij verwacht algemeen begrip maar is bang voor verkeerd gebruik. 'Vooruitgang als een hamster.' Hij is echter indachtig aan de vermaning: 'Laat winst en verlies niet aan je hart gaan.' Hij houdt zich vrij van partijgeest en verlaat zich op niemand.

De I Tjing ziet dus zijn toekomst op de Amerikaanse boekenmarkt rustig tegemoet en laat er zich juist zo over uit als een denkend mens dat zou doen ten aanzien van een zo bestreden werk. Deze voorspelling is zo buitengewoon verstandig en getuigt van zulk een gezond inzicht dat men zich bezwaarlijk een passender antwoord kan denken.

- voorwoord en introductie -

Dit alles geschiedde voor ik het voorafgaande had geschreven. Toen ik op dit punt was aangekomen wenste ik te weten hoe de I Tjing tegenover deze nieuwe situatie stond.

De toestand was anders geworden door hetgeen ik geschreven had aangezien ik nu zelf op het toneel was verschenen en daarom verwachtte ik iets te vernemen over mijn eigen werkzaamheid. Ik moet bekennen dat ik mij niet overmatig gelukkig had gevoeld bij het schrijven van dit voorwoord. Met mijn gevoel van verantwoordelijkheid tegenover de wetenschap ligt het niet in mijn lijn iets te beweren dat ik niet kan bewijzen althans als redelijk aanvaardbaar kan voorstellen. Het is een verre van gemakkelijke taak, een verzameling 'toverformules' te introduceren bij een kritisch, modern publiek met de vooropgezette bedoeling ze daarvoor min of meer acceptabel te maken. Ik heb dit op mij genomen omdat ik zelf van mening ben dat er voor de oude Chinese manier van denken meer te zeggen valt dan zo oppervlakkig lijkt. Doch ik vind het enigszins pijnlijk dat ik beroep moet doen op de welwillendheid en de verbeeldingskracht van de lezer daar ik hem moet leiden in een onbegrijpelijk eeuwenoud magisch ritueel. Ongelukkigerwijs ben ik me maar al te zeer bewust van de argumenten die er tegenin te brengen zijn. Wij weten niet eens zeker of het schip dat ons over de onbekende zeeën moet brengen niet ergens een lek heeft opgelopen. Zou de oude tekst niet verminkt kunnen zijn? Is de vertaling van Wilhelm wel juist? Misleiden wij ons zelf niet bij onze verklaringen?

- gericht op zelfkennis -

De I Tjing dringt in alle opzichten aan op zelfkennis. De methode waarop deze bereikt dient te worden biedt de gelegenheid voor allerlei misbruiken. Het is dus niets voor een lichtzinnige of onrijpe geest; evenmin voor intellectualisten en rationalisten. Het is alleen iets voor nadenkende bespiegelende mensen die graag hun gedachten laten gaan over wat ze doen en over wat hun overkomt - een voorliefde die vooral niet verward dient te worden met het

ziekelijke gepieker van de hypochonder.

Zoals ik hierboven reeds heb uiteengezet weet ik geen antwoord op de talrijke problemen die zich voordoen wanneer we het I Tjing orakel in overeenstemming trachten te brengen met onze geijkte wetenschappelijke canons. Het spreekt echter vanzelf dat alles wat naar occultisme zweemt hier geheel buiten beschouwing blijft. Mijn standpunt in deze dingen is pragmatisch en het praktische nut daarvan is mij geleerd door de psychotherapie en de medische psychologie.

Waarschijnlijk is er geen ander gebied waar we met zoveel onbekende grootheden rekening dienen te houden en nergens anders raken we zó vertrouwd met de toepassing van methodes, die effect sorteren hoewel wij misschien lange tijd niet zullen weten waaraan dat effect te danken is.

Onverwachte genezingen kunnen het gevolg zijn van onzekere therapieën en onverwachte mislukkingen komen voor bij algemeen als betrouwbaar bekend staande methodes. Bij de exploratie van het onbewuste stoten wij op zeer vreemde dingen waar een rationalist zich met afschuw van afwendt om achteraf te beweren dat hij niets gezien heeft.

De irrationele volheid van het leven heeft mij geleerd nooit iets uit te sluiten zelfs wanneer het indruist tegen al onze theorieën (die in het beste geval toch maar een kort leven hebben) of wanneer het niet direct verklaard kan worden.

Natuurlijk is daar iets verontrustends in: men weet nooit of het kompas de juiste richting wijst of niet; maar veiligheid, zekerheid en vrede leiden niet tot ontdekkingen.

Met deze Chinese manier van waarzeggen is het net hetzelfde. Het is overduidelijk dat de methode op zelfkennis gericht is hoewel ze door alle tijden heen evenzeer in dienst van het bijgeloof is gesteld.

Het spreekt vanzelf dat ik ten volle overtuigd ben van de waarde van zelfkennis maar heeft het enige zin daartoe op te wekken als de grootste wijzen door alle eeuwen heen de noodzakelijkheid ervan gepredikt hebben zonder enig succes? Zelfs voor de meest vooringenomenen moet het wel duidelijk zijn dat dit boek één lange vermaning is tot het zorgvuldig bestuderen van eigen karakter, levenshouding, motieven. Daarom spreekt het boek mij aan en heb ik erin toegestemd het voorwoord te schrijven.

Slechts eens tevoren heb ik mij over het probleem van de I Tjing uitgelaten: dit was in een gedenkrede ter nagedachtenis van Richard Wilhelm. Voor het overige heb ik een discrete stilte bewaard. Het is allesbehalve gemakkelijk zich op de tast een weg te zoeken en in te dringen in zulk een ver van ons afstaande en mysterieuze mentaliteit als die aan de I Tjing ten grondslag ligt. Grote geesten als Confusius en Lau-tse kan men niet zo licht opzij schuiven althans niet wanneer men het gehalte der ideeën die ze vertegenwoordigen naar waarde vermag te schatten; nog minder kan men het feit over het hoofd zien dat de I Tjing de voor-naamste bron van hun inspiratie was.

Ik weet dat ik vroeger niet de moed gehad zou hebben mij zo positief uit te laten ten aanzien van zulk een onzekere aangelegenheid. Ik kan dit risico nu op mij nemen; ik ben de zeventig reeds gepasseerd en de steeds wisselende opinies der mensen maken niet veel indruk meer op mij. De gedachten der oude meesters zijn van groter waarde voor mij dan de filosofische vooroordelen van de Westerse geest.

- "wat vindt de I Tjing van deze hele onderneming?" -

Ik zou mijn lezers liever niet lastig vallen met deze persoonlijke overwegingen. Maar zoals gezegd is de eigen persoonlijkheid vaak betrokken bij het antwoord van het orakel. Ik had trouwens bij de formulering van mijn vraag het orakel zelf uitgenodigd een direct oordeel over mijn onderneming uit te spreken.

Het antwoord was **hexagram 29 - K'an, het Onpeilbare.**

Bijzondere nadruk wordt gelegd op de derde plaats daar deze lijn door een zes wordt aangeduid. Deze lijn zegt:

**Voorwaarts en achterwaarts, afgrond op afgrond.
In zulk een gevaar, blijf eerst stil staan en wacht,
Anders raak je in een gat in de afgrond.
Handel niet zo.**

Vroeger zou ik onvoorwaardelijk de raadgeving 'Handel niet zo' hebben opgevolgd, en geweigerd hebben mijn opinie over de I Tjing ten beste te geven en wel om de eenvoudige reden dat ik er geen had. Nu kan deze raadgeving echter als voorbeeld dienen voor de manier waarop de I Tjing functioneert. Het is een feit dat wanneer men begint erover na te denken de problemen van de I Tjing 'afgrond op afgrond' vertegenwoordigen; er valt niet aan te ontkomen dat men 'eerst moet stilstaan en wachten' temidden van de gevaren van eindeloze en kritiekloze bespiegelingen; anders zou men werkelijk de weg kwijt raken in de duisternis. Kan men zich een onplezieriger geestestoestand denken dan het zweven in de ijle lucht van onbewezen mogelijkheden, niet wetende of wat men ziet waarheid of illusie is? Dit is de droomachtige sfeer van de I Tjing en het enige waarop men zich kan verlaten is het eigen zo feilbare oordeel. Ik moet eerlijk bekennen dat deze lijn zeer treffend de gevoelens vertolkt die mij bij het schrijven van de voorafgaande passages bezielde. Even toepasselijk is het geruststellende begin van dit hexagram - 'Als je oprecht bent, heb je welslagen in je hart' - want dat betekent, dat ten slotte niet het uiterlijk gevaar het belangrijkste is, maar dat het gaat om de subjectieve situatie, dat wil zeggen, of men zelf gelooft oprecht te zijn, of niet.

Het hexagram vergelijkt de dynamische actie in deze situatie met het stromen van water dat niet bevreesd is voor gevaarlijke plaatsen maar zich over rotsen stort en de gaten en kuilen opvult die het op zijn weg ontmoet (K'an symboliseert ook het water). Dit is de manier waarop 'de edele' handelt en de kunst van het onderwijzen beoefent.

- onpeilbaar: gevaar op gevaar -

K'an is ongetwijfeld een van de minst plezierige hexagrammen. Het beschrijft een situatie waarin men ernstig gevaar schijnt te lopen in allerlei mogelijke vallen te geraken. Evenals men bij de interpretatie van een droom met de uiterste nauwgezetheid de droomtekst dient te volgen, moet men bij het raadplegen van het orakel de vorm waarin de vraag werd gesteld voor ogen houden want dit stelt een definitieve limiet aan de interpretatie van het antwoord. De eerste lijn van het hexagram duidt de aanwezigheid van het gevaar aan: 'Men geraakt in de afgrond in een gat.' De tweede lijn doet hetzelfde en voegt er dan de raadgeving aan toe: 'Men moet slechts kleine dingen trachten te bereiken'. Men ziet dat ik die raad reeds bij voorbaat in acht had genomen daar ik er mij in dit voorwoord toe heb beperkt te demonstreren hoe de I Tjing in de Chinese geesteswereld functioneert en afzag van een eerzuchtiger project: het schrijven van een psychologisch commentaar op het gehele boek. De vierde lijn zegt:

**Een kruik wijn, een schaal rijst, aarden schotels,
Eenvoudig door het venster naar binnen gereikt.
Dat verdient volstrekt geen blaam.**

Wilhelm geeft hierbij de volgende commentaar: 'Een ambtenaar heeft gewoonlijk, vóór hij geïnstalleerd wordt bepaalde geschenken en aanbevelingen nodig als introductie. Hier is

alles tot het uiterste vereenvoudigd. De geschenken zijn armoedig, er is niemand die hem introduceert, hij stelt zichzelf voor; toch hoeft men zich voor dit alles niet te schamen als men maar de eerlijke bedoeling heeft elkaar bij te staan in het gevaar. Het lijkt erop dat ook het boek zelf in zekere zin door deze lijn wordt gesymboliseerd.

De vijfde lijn zet het thema van de beperking voort. Als men de natuur van water bestudeert ziet men dat het een gat slechts tot de rand vult en dan verder stroomt. Het laat zich niet vasthouden:

**De afgrond wordt niet tot overvol.
Hij wordt slechts gevuld tot aan de rand.**

Doch als men aangelokt door het gevaar en juist dóór die onzekerheid, tegen zijn eigen overtuiging in de zaak zou willen forceren en er zich toe zou zetten, uitvoerige commentaren te schrijven of iets anders in die geest te ondernemen, zou men alleen maar des te dieper verward raken in de moeilijkheden die de toplijn heel juist beschrijft als een situatie waarin men aan alle kanten gebonden en ingesloten is. De laatste lijn laat trouwens heel vaak de consequenties zien die men kan verwachten wanneer men de betekenis van het geheel niet ter harte neemt.

- tweede hexagram: de waterput -

In ons hexagram hebben wij een zes op de derde plaats. De yin-lijn verandert door zijn steeds groter wordende spanning in een yang-lijn en er ontstaat een nieuw hexagram dat een nieuwe mogelijkheid of tendens laat zien. Wij hebben nu **48 - Tjing, de Waterput**.

Dit beduidt echter niet langer gevaar, doch veeleer iets heilzaams:

**Zo moedigt de edele het volk aan bij het werk
En vermaant hij het, elkaar te helpen.**

Het beeld van het volk dat elkaar onderling behulpzaam is schijnt betrekking te hebben op het herstellen van de waterput want deze is afgebrokkeld en vol met puin. Zelfs de dieren drinken er niet uit. Er leven vissen in die men kan vangen maar de waterput wordt niet gebruikt om eruit te drinken dat wil zeggen voor menselijke behoeften. Deze beschrijving doet denken aan de omgekeerde en niet gebruikte Ting die een nieuw handvat moet krijgen. Bovendien wordt deze waterput evenals de Ting gereinigd. Maar niemand drinkt eruit:

**Dit is mijn harteleed,
Want men zou eruit kunnen putten.**

Het gevaarlijke gat vol met water - of de afgrond - wees op de I Tjing en dit is ook het geval met de waterput maar deze laatste heeft een positieve betekenis: het bevat het water van het leven. Hij zou hersteld moeten worden zodat men hem weer in gebruik kan nemen. Maar men heeft geen houvast (Begriff) en geen gereedschap om het water te putten; de kruik is gebroken en lekt. De Ting heeft nieuwe oren en draagringen nodig waarbij men hem kan aanvatten en zo moet ook de Tjing van binnen opnieuw met metselwerk worden bekleed want hij bevat 'een heldere, koele bron waaruit men kan drinken'. Men kan er water uit drinken want hij is 'betrouwbaar'.

Het is duidelijk dat in deze prognose weer de I Tjing zelf als spreker het woord voert zich voorstellend als een bron, als levend water. Het vorige hexagram beschreef in details het gevaar dat iemand bedreigt die bij ongeluk in de put valt of die zich in de afgrond bevindt.

Hij moet zich er uit zien te werken om dan te ontdekken dat het een oude, vervallen waterput is die - hoewel vol met puin - zeer wel weer kan worden gerepareerd zodat men het gebruiken kan.

- samengevat: een 'gezond' en duidelijk antwoord -

Ik onderwierp twee vragen aan de methode van het toeval door middel van het munten-orakel. De tweede vraag stelde ik pas nadat ik mijn analyse van het antwoord op de eerste had geschreven. De eerste vraag was als zodanig gericht tot de I Tjing: wat had het boek te zeggen over mijn werkzaamheid in deze, dat wil zeggen over de situatie waarin ik de handelende persoon was de situatie die werd beschreven door het eerste hexagram dat ik verkreeg?

Op de eerste vraag antwoordde de I Tjing door zichzelf te vergelijken met een spijspot, een ritueel vat dat nodig gerestaureerd moest worden en door het publiek niet met onverdeelde instemming werd ontvangen. Het antwoord op de tweede vraag was dat ik in moeilijkheden was geraakt want de I Tjing was als een diep en gevaarlijk gat vol met water: men zou er licht in kunnen wegzakken. Het gat met water bleek echter een oude waterput te zijn die alleen maar gerestaureerd behoefde te worden: dan zou men er weer een nuttig gebruik van kunnen maken.

Deze vier hexagrammen kloppen over het algemeen wel. Zowel wat het thema (ritueel vat, gat, waterput) als ook wat de geestelijke inhoud betreft, lijken ze zinvol.

Indien een menselijk wezen zulke antwoorden had gegeven zou ik als psychiater hem gezond van geest dienen te verklaren althans op basis van het aanwezige materiaal. Ik zou inderdaad niets ijshoofdigs, idiotoots of schizofreens in de vier antwoorden hebben kunnen ontdekken. De hoge ouderdom van de I Tjing en zijn Chinese afkomst in aanmerking genomen, kan ik zijn archaische, symbolische en bloemrijke taal niet als abnormaal beschouwen. Verre van dat: ik zou deze hypothetische persoon slechts kunnen gelukwensen met zijn verregaand begrip van mijn onuitgesproken toestand van onzekerheid. Aan de andere kan iedereen die wat handig is en over een soepel vernuft beschikt de hele zaak wel zó draaien dat het lijkt of ik mijn eigen subjectieve inhouden in de symboliek van de hexagrammen heb geprojecteerd.

Zulk een kritiek, hoe catastrofaal ook vanuit het standpunt van het Westerse rationalisme bezien, doet aan de functie van de I Tjing geen afbreuk.

Integendeel, de Chinese wijze zou glimlachend tegen mij zeggen: 'Ziet u niet hoe nuttig de I Tjing zich maakt, door uw gedachten die u zich tot dusverre nog niet had gerealiseerd - in zijn diepzinnig symbolisme te projecteren? U zou uw voorwoord misschien hebben geschreven, zonder dat het tot u was doorgedrongen welk een lawine van misverstanden dit zou hebben ontketend.'

Het Chinese standpunt bekommert zich niet om de houding die men aanneemt ten opzichte van de verrichtingen van het orakel. Wij zijn het alleen maar die niet weten hoe wij het hebben omdat wij telkens weer struikelen over onze vooroordelen oftewel ons causaliteitsbegrip. De oude Oosterse wijsheid vindt het van belang dat een denkend wezen zich zijn gedachten realiseert, maar de manier waarop hij dit doet interesseert haar niet in het minst. Hoe minder men nadenkt over de theorie van de I Tjing hoe gezonder men slaapt.

- "laat het boek de wereld in gaan ..."-

Het komt mij voor dat op grond van dit voorbeeld een onbevooroordeeld lezer zich althans enigszins een oordeel zal kunnen vormen van de wijze waarop de I Tjing werkt. Meer kan men van een eenvoudige introductie niet verwachten.

Wanneer ik door deze demonstratie er in geslaagd ben de psychologische fenomenologie van de I Tjing duidelijk te maken heb ik mijn doel bereikt.

Wat betreft de duizenden vragen, onzekerheden en kritische opmerkingen die dit merkwaardige boek opwekken zal - daar kan ik niet nader op ingaan. De I Tjing biedt zich niet aan met bewijzen en klare resultaten: het maakt geen ophef van zichzelf en het is niet gemakkelijk te benaderen. Als een deel van de natuur wacht het tot het ontdekt wordt. Het leurt niet met feiten of macht maar voor hen die streven naar zelfkennis, naar wijsheid - als er zoiets bestaat - is het wellicht het juiste boek.

Voor de één zal de geest die het doordringt zo klaar zijn als de dag, voor een ander wazig als de schemering, voor een derde duister als de nacht.

Wie er niet voor voelt hoeft het niet te gebruiken; wie er iets op tegen heeft hoeft de waarheid ervan niet te erkennen. Laat het de wereld ingaan ten bate van degenen die in staat zijn de betekenis ervan te begrijpen.

Zürich 1949, C.G. Jung.

